

УДК 159.99

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2021.3.14>**Павло НЕСТЕРЕНКО**

аспірант факультету психології і соціальної роботи, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, вул. Графська, 2, м. Ніжин, Чернігівська область, Україна, 16600
ORCID: 0000-0002-8252-6879

Pavlo NESTERENKO

Postgraduate Student at the Faculty of Psychology and Social Work, Nizhyn Mykola Gogol State University, 2 Graftska str., Nizhyn, Chernihiv region, Ukraine, 16600
nesterenkopavlo@gmail.com
ORCID: 0000-0002-8252-6879

ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДУШІ ЯК ПРЕДМЕТУ ПСИХОЛОГІЇ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ М. ГРОТА

HISTORICAL AND PSYCHOLOGICAL RESEARCH OF THE SOUL AS A SUBJECT OF PSYCHOLOGY IN THE SCIENTIFIC HERITAGE OF M. GROT

Мета роботи. Головною метою є аналіз психологічної ідеї феномену душі як предмету психології у науковій творчості видатного вітчизняного психолога М. Грота.

Методологія. Методологією даного дослідження є сукупність наукових принципів, за допомогою яких можна краще зрозуміти та осягнути складність, глибину та багатогранність психологічних ідей М. Грота. Методологічною основою даної статті є принципи науковості, системності, об'єктивності та історизму.

Принцип науковості, що автор застосовує у статті, потребує використання концепцій, напрацювань, ідей та здобутків як дореволюційної, так і сучасної історіографії при вивченні наукової діяльності М. Грота.

Принцип системності. Згідно із цим принципом науковий спадок М. Грота розглядається автором як система, як сукупність психологічних елементів.

Принцип об'єктивності полягає в розкритті взаємозв'язку історичних фактів, у використанні максимально можливої повноти історичних джерел для вивчення наукової творчості М. Грота.

Принцип історизму вимагає вивчення життя і діяльності М. Грота у зв'язку з історичними явищами його епохи, з урахуванням конкретно-історичних обставин його життєвого шляху.

Наукова новизна. На основі психологічних ідей М. Грота автором доведено, що предметом наукової психології є душа. Тобто психологія – це наука про душу. Душа – це предмет психології, універсальна категорія, яка об'єднує в собі все психічне буття людини, це інтегратор психіки, свідомості, позасвідомого, вищих пізнавальних психічних процесів тощо. Душа – це відпочаткова цілісність внутрішнього світу людини. Дух – це сила душі, її енергія. Психологія – це система наук про душу, закономірності формування та існування душевних процесів і станів людини.

Висновки. Автор приходять до висновку, що майбутнє сучасної психологічної науки – це повернення до початкового предмету «душа», бо, дійсно, психологія – це наука про душу. Душа як теоретико-методологічна проблема сучасної психології вирішується зверненням до наукової творчості М. Грота. Психологічні ідеї М. Грота як ніколи актуальні для психології саме зараз, коли формується нова парадигма психології сучасної людини.

Ключові слова: душа, історія психології, психологія майбутнього, предмет психології, М. Грот.

Purpose. The main aim is to analyze the psychological idea of the phenomenon of the soul as a subject of psychology in the scientific work of the outstanding domestic psychologist M. Grot.

Methodology. The methodology of this study is a set of scientific principles by which we can better understand the complexity, depth and versatility of psychological ideas of M. Grot. The methodological basis of this article is the principles of scientificity, systematics, objectivity and historicism.

The principle of scientificity, which the author applies in the article, requires the use of concepts, developments, ideas and achievements of both pre-revolutionary and modern historiography in the study of scientific activities of M. Grot.

The principle of systematization. According to this principle, the scientific heritage of M. Grot is considered by the author as a system, as a set of psychological elements.

The principle of objectivity is to reveal the relationship of historical facts, to use the maximum possible completeness of historical sources to study the scientific work of M. Grot.

The principle of historicism requires the study of the life and work of M. Grot in connection with the historical phenomena of his era, taking into account the specific historical circumstances of his life.

Originality. *Based on the psychological ideas of M. Grot, the author proves that the subject of scientific psychology is the soul. That is, psychology is the science of the soul. The soul is a subject of psychology, a universal category that unites all the mental existence of man, it is an integrator of the psyche, consciousness, unconsciousness, higher cognitive mental processes, and so on. The soul is the original integrity of the inner world of man. Spirit is the power of the soul, its energy. Psychology is a system of sciences about the soul, patterns of formation and existence of mental processes and human states.*

Conclusions. *The author concludes that the future of modern psychological science is a return to the original subject of "soul", because indeed, psychology is the science of the soul. The soul as a theoretical and methodological problem of modern psychology is solved by turning to the scientific work of M. Grot. M. Grot's psychological ideas are more relevant than ever for psychology right now, when a new paradigm of modern human psychology is being formed.*

Key words: *soul, history of psychology, psychology of the future, subject of psychology, M. Grot.*

Постановка проблеми. Історико-психологічні дослідження мають велике значення. Вони допомагають вирішити багато суттєвих психологічних запитань (М. Грот): представити у всій повноті та цілісності хід розвитку психологічної науки, прослідкувати виникнення, взаємодію та протидію різноманітних наукових напрямів та ідей, проаналізувати динаміку уявлень про людську психіку на різних етапах розвитку психології [18, с. 115].

У другій половині XIX ст. М. Грот писав: «Вивчення історії психології є в той же час вивченням шляху до розв'язання багатьох суттєвих психологічних проблем» [4, с. 52]. Пройшло декілька століть, і ім'я великого вченого М. Грота почали забувати... XXI століття характерне для історії психології тим, що вона звертається до забутих або маловідомих імен психологів, які здійснили вагомий внесок у розвиток психологічної науки, але були несправедливо забуті чи недооцінені нашими сучасниками. Дослідник А. Костригин говорить, що це явище в історії психології є «позитивною тенденцією, тому що у вітчизняній та зарубіжній психології існує ще достатньо багато пробілів, неосмислених концепцій і недооцінених мислителів, це відбувалося з різних причин, більшою мірою тому, що ідеї і погляди того чи іншого вченого були несвоєчасними або такими, що не відповідали домінуючим переконанням. Повернення цих імен і їх наукового шляху – одна із головних задач історії психології» [15, с. 4–5].

Ще один із важливих аргументів на користь історико-психологічних досліджень наводить українська дослідниця М. Бойправ. За М. Бойправ, історія психології – «це важливе джерело одержання психологічних фактів, пізнання законів, з'ясування принципів, логіки побудови науки, знаходження рушійних сил історико-психологічного процесу» [2, с. 4]. Тобто для того, щоб сучасна психологічна наука розвивалася, успішно вирішувала наукові проблеми та рухалася вперед, вона пови-

нна враховувати результати попередніх наукових досягнень і відкриттів у сфері психології. Історико-психологічне дослідження допомагає отримати нові наукові факти, а також здійснити комплексні аналіз та опис наукової діяльності науковців-психологів [18, с. 116].

Український історик психології В. Роменець наголошує теж на важливості та актуальності історико-психологічних досліджень і говорить, що «історія психології – пам'ять, евристична основа й совість цієї науки. У переломні періоди, коли загострюються проблеми її поступального руху – теоретичного й практичного, вона з особливим інтересом звертається до своєї історії. Усвідомлення пройденого нею шляху сприяє появі творчих інсайтів, відкриває прогностичні начала цього шляху» [21, с. 28].

Серед несправедливо забутих імен у психологічній науці XIX ст., на превеликий жаль, є ім'я М. Грота. У даних тезах ми коротко звертаємося до наукової спадщини (бібліографії фундаментальних праць) видатного українського психолога і філософа Миколи Яковича Грота (1852–1899). Мета – подальше дослідження наукових поглядів М. Грота, яке дозволить вперше комплексно описати його творчу спадщину, а також визначити його місце та вклад у розвиток психології як в Україні, так і на теренах всього СНД [18, с. 116].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Не дивлячись на важливість проблемних запитань і науково-філософських відкриттів М. Грота, ще й досі в психологічній науці відсутній систематичний аналіз його творчої спадщини та наукових здобутків. Вивченням біографії та творчого спадку М. Грота займався не дуже велике коло дослідників. Деякі біографічні дані представлені в наукових працях таких дослідників, як М. Бойправ (2002) [2], В. Роменець (1993) [21], А. Шебора (1911) [23], С. Прядкін (1899) [20], В. Шенрок (1899) [24], В. Івановський (1900) [12], П. Кулябка (1899) [16], А. Абрамов (1995) [1] та ін.

Перевідаються деякі роботи вченого (ключова бібліографія фундаментальних праць): «Сновидіння як предмет наукового аналізу» [3], «Джордано Бруно и пантеизм» [6], «О душе в связи с современными учениями о силе» [7], «Значение чувства в познании и деятельности человека» [8], «Основные моменты в развитии новой философии» [9].

У 2002 році у м. Ніжині українська дослідниця М. Бойправ видала монографію «М.Я. Грот: психологічні погляди та освітня діяльність» [2]. Як зазначає М. Бойправ у передмові до свого дослідження, М. Грот був без перебільшення Великим науковцем та дуже талановитою людиною: «Наукова розвідка присвячена життю, творчій діяльності та психологічним поглядам видатного вітчизняного вченого, мислителя, письменника другої половини ХІХ ст., професора і керівника кафедр філософії Ніжинського історико-філологічного інституту (1876–1883), Одеського і Московського університетів (1883–1899), засновника і редактора першого в Росії спеціального журналу «Вопросы философии и психологии», керівника Московського товариства психологів, автора оригінальних концепцій розвитку пізнавальних процесів, почуттів, емоційно-морального розвитку особистості» [2].

Актуальність дослідження. Психологія – це наука про душу. Але де ж душа як предмет сучасної наукової психології? Душу витіснили психіка, свідомість, позасвідоме, поведінка, тощо. Так фактично з 1879 року, коли В. Вундт вперше в світі відкрив експериментальну лабораторію психології, виникла криза в психологічній науці, яка триває і по цей час. Дослідник А. Двойнін говорить, що «практично з моменту усвідомлення психологією себе в якості окремої науки відчуття кризи не покидає багатьох вчених. Історія кризових діагнозів, які ставилися психології протягом усього періоду її розвитку, показує, що сама проблема кризи в психології давно стала традиційною темою наукових пошуків і отримала риси так званих вічних проблем нашої науки» [11, с. 45]. Тобто криза в психології стала «вічною проблемою» і обумовлена вона тим, що психологи не визнають та не досліджують дійсний початковий предмет психологічної науки – душу. У психології весь час відбувається редукція душі до психіки чи інших психічних явищ, що не вирішує, а лише поглиблює наукову кризу.

У своїй праці «Діалог у практичній психології. Наука про душу» дослідниця Т. Флоренская зазначає, що університетська система підготовки майбутніх психологів не може допомогти вирішити душевні проблеми, якщо

«болить душа», не тільки самих спеціалістів, але і їхніх клієнтів. «В психологію мене привели пошуки виходу з бентежного стану душі. Я відчувала, що так не повинно бути, що в мені щось негаразд і наука психологія повинна мені допомогти. Але лекції і семінари з психології в МДУ не стосувалися моїх душевних проблем: умовні рефлексії, відчуття, сприйняття, пам'ять, увага, почуття – все це в окремих главах, між якими я не могла знайти внутрішнього зв'язку. «Психологія» в перекладі з грецького – «наука про душу». Але та психологія, яку ми проходили, була явно наукою без душі. Вона старанно рівнялася на природознавство, в якому бачила зразок науковості, перетворюючи людину в механічну систему» [22, с. 3].

Ми вважаємо актуальним звернутися до наукової творчості психолога М. Грота, а саме до його праці «Про душу у зв'язку з сучасними ученнями про силу» (1886) та статті «Життєві задачі психології» з метою віднайти теоретико-методологічний шлях для подальшого дослідження душі людини як предмету психології та психологічного феномену. Тобто ми вважаємо, що психологічні ідеї М. Грота можуть бути використані як теоретико-методологічна основа для побудови і розвитку сучасної психологічної науки та виведення її з кризи за допомогою повернення до початкового предмету психології – душі людини. Бо без науково-психологічного розуміння душі сучасний психолог не може зрозуміти особистість клієнта.

Методологія дослідження. За Т. Корніловою та С. Смирновим, методологія – це «особлива форма рефлексії, самосвідомості науки (особливий рід знання про наукове знання), яка включає аналіз передумов і основ наукового пізнання (передусім філософсько-світоглядних), методів, способів організації пізнавальної діяльності; виявлення зовнішніх і внутрішніх детермінант процесу пізнання, його структури; критичну оцінку одержуваних наукою знань, визначення історично конкретних меж наукового пізнання при даному способі його організації (Юдин, 1978)» [14, с. 12]. Можна погодитися з авторами, методологія – це не просто сукупність методів, методологією можуть виступити наукові теорії-парадигми та система принципів наукового пізнання тощо.

Методологією нашого дослідження є сукупність наукових принципів за допомогою яких можна краще зрозуміти та досягнути складності, глибини та багатогранності психологічних ідей М. Грота. Методологічною основою даної статті є принципи науковості, системності, об'єктивності та історизму.

Принцип науковості, згідно з українським дослідником В. Медяником, передбачає «правдиву інтерпретацію історичних явищ, знайомство з різними поглядами вчених та сучасними науковими розробками» [17, с. 42]. Цей принцип потребує використання концепцій, напрацьовань, ідей та здобутків як дореволюційної, так і сучасної історіографії при вивченні наукової діяльності М. Грота.

Принцип системності. За Т. Корніловою та С. Смирновим, цей принцип наукового дослідження означає «розгляд будь-якого предмета наукового аналізу з конкретних позицій: виділення складових елементів системи та структурно-функціональних зв'язків (причому не зведених до каузальних), обґрунтування її рівнів та системоутворюючих факторів, єдності та функцій, стабільності та управління» [14, с. 268]. Тобто науковий спадок М. Грота розглядається нами як система, як сукупність елементів (психологічних ідей), вивчення яких передбачає застосування теоретичних методів дослідження.

Принцип об'єктивності полягає в розкритті взаємозв'язку історичних фактів, у використанні максимально можливої повноти історичних джерел для вивчення наукової творчості М. Грота. За О. Івакіним, «головне в принципі об'єктивності – це спрямованість на те, щоб зрозуміти світ і будь-яку складову його частину такими, які вони були, є чи можуть бути» [13, с. 99].

Одним із основоположних правил пізнавальної діяльності є **принцип історизму**. За В. Медяником, принцип історизму «передбачає цілісне і всебічне дослідження історичних джерел та історіографічних фактів у діалектичному розвитку, з урахуванням історичної обстановки, історичного досвіду, уроків історії і у взаємозв'язку одне з одним» [17, с. 41–42]. У нашому дослідженні принцип історизму вимагає вивчення життя і діяльності М. Грота у зв'язку з історичними явищами його епохи, з урахуванням конкретно-історичних обставин його життєвого шляху. Саме цей принцип дозволяє розглянути психолого-наукову діяльність та життя М. Грота в їх розвитку, динаміці та змінах.

Виклад основного матеріалу. За українським дослідником М. Папучею, «розвиток особистості являє собою, безсумнівно, найскладніше явище в світі, який ми знаємо» [19, с. 85]. Це дійсно так. Але саме душа людини та її розвиток – це загадковий феномен, який ще й досі не розгаданий психологією. Ми вважаємо, що душа, яка дає можливість людині стати особистістю, та розвиток людської душі, і являють собою найскладніше

явище у світі, яке потребує комплексного науково-психологічного дослідження.

Для початку потрібно дати визначення, що називається душею. У класичному університетському словнику для підготовки психологів «Психологічний словник» за ред. А. Петровського та М. Ярошевського, говориться, що душа – це «поняття, яке відображає історично змінні погляди на психіку людини і тварин. ... Виникнення поняття душі пов'язано з анімістичними уявленнями первісної людини, яка примітивно-матеріалістично витлумачувала сон, непритомність, смерть і т.д.» [25, с. 112]. Це визначення є застарілим для сучасної психології. Також досліджуючи працю М. Грота «Про душу у зв'язку з сучасним вченням про силу», ми так і не знайшли авторську дефініцію та розуміння явища душі психологом М. Гротом, але саме на основі психологічних ідей М. Грота, ми хочемо запропонувати власне визначення феномену душі, як предмету психологічної науки.

За М. Гротом, «історія людської думки і життя вчить нас, що ствердження або заперечення існування душі в людині завжди накладало печать на все світоспоглядання людства, на всю будову його ідей, почуттів, стремлень і дій» [10, с. 161]. Тобто визнання або заперечення спеціалістом феномену душі накладає свій відбиток на світогляд та розуміння людської природи психологом.

Проблема душі є особливою для психології та людства в цілому, бо вона зачіпає «найдорожчі, найбільш священні і близькі для людського серця «інтереси життя» [10, с. 162]. Спираючись на психологічні роздуми М. Грота, можна сказати, що сучасна психологія «без душі» – це філософія відчаю та песимізму. Вона схожа, за М. Гротом, на «філософію нашого часу, яка пропонує у якості результату для хворої думки у всьому зневіреного людства занурення в абсолютне Ніщо, в Нірвану» [10, с. 162].

Питання про душу може мати або позитивне або негативне рішення для психології. У випадку позитивного рішення психологи визнають наявність в людині духовного початку, тобто наявність духа в людському індивіді. У випадку ж негативного рішення, за М. Гротом, «весь світ ідеальних понять людської свідомості перетворюється в одну цілковиту гру уяви, у світ ілюзій і дозвільних вигадок поетів і філософів, захопчених «боягузливим марновірством» натовпу» [10, с. 161].

«Психологія повинна бути центральною наукою, наукою первинною і керуючою.» [5, с. 36] – говорить М. Грот. Винятковість та унікальність психології полягає в практич-

ній площині людського життя. За М. Гротом, «основна, найвища по своєму значенню і найбільш складна для виконання, задача людини в житті – оволодіти самим собою, бо через себе вона оволодіває і світом: підкорює собі, своїм ідеям та ідеалам природу та інші істоти. Всього цього вона досягає своїм розумом, серцем, волею» [5, с. 36].

Якщо ж психологія повинна бути головною наукою для людства, то і душа людини як предмет вивчення повинна бути основою, первинною задачею для дослідження науковців. ХХІ ст., а цих досліджень майже так і немає. М. Грот, говорячи про розвиток психології з дохристиянських та античних часів зазначає, що «термін «психологія» значить тільки «наука про душу» і ще ніякої вказівки на зміст цієї науки і прийоми її в собі не заключає. Тому-то про психологію і можна сказати, що вона вже існувала в ідеї і в основних елементах своїх принаймні чотири століття до Р. Хр. ... Чи набагато вона з того часу просунулася вперед, чого вона досягла, наскільки вона виконала роль, яка їй за правом належить ...?» [5, с. 37]. Відповідаючи на риторичні питання М. Грота, ми можемо констатувати, що, на жаль, психологія як наука про душу ще мало просунулася вперед, відбулася редукція, спрощення душі до душевних феноменів: психіки, свідомості, позасвідомого тощо, тобто досягнень у вивченні душі як цілісності, яка інтегрує в собі психіку, свідомість та інші душевні явища – майже немає, або якщо і є, то мало (ми особисто таких досліджень не знайшли). Але є надія, що в майбутньому психологія виконає свою ключову роль у розвитку і збереженні людства, та стане головною наукою – системою наук про закономірності існування, функціонування та розвитку душі особистості.

У своїй статті «Життєві задачі психології» М. Грот говорить, що «можлива наука, яка досліджує духовне життя людини. Ця

наука називається психологією, бо «псюхе» з грецького означає душа. Нехай психологія досліджує душу і душевні явища, стани, сили всіма доступними для людського розуму способами, як можна глибше і реальніше – на основі досвіду, але і не цураючись метафізичних побудов, не усуваючи а рїгїгї жодного поняття і жодного запитання з горизонту свого вивчення» [5, с. 58].

Ми впевнені, що коли предметом психології стане душа, то, словами М. Грота, «ми отримаємо в результаті справжню науку, а не тїнь її; не систему слів, хитромудрих термінів і беззмістовних схем, а дійсну сукупність фактів і їх пояснень» [5, с. 58].

Висновки. Отже, на основі психологічних ідей М. Грота ми приходимо до висновку, що предметом наукової психології є душа. Тобто психологія – це наука про душу. Душа – це предмет психології, універсальна категорія, яка об'єднує в собі все психічне буття людини, це інтегратор психіки, свідомості, позасвідомого, вищих пізнавальних психічних процесів тощо. Душа – це відпочаткова цілісність внутрішнього світу людини. Дух – сила душі, її енергія. Психологія – це система наук про душу, закономірності формування та існування душевних процесів і станів людини.

Майбутнє психології – це повернення до початкового предмету «душа», бо, дійсно, психологія – це наука про душу. Душа як теоретико-методологічна проблема сучасної психології вирішується зверненням до наукової творчості М. Грота. Психологічні ідеї М. Грота як ніколи актуальні для психології саме зараз, коли формується нова парадигма психології сучасної людини.

Отже, наукова творчість М. Грота повинна стати методологічною основою для дослідження феномену душі людини та побудови і розвитку сучасної психології як науки про душу.

Література:

1. Абрамов А. И. Грот Николай Яковлевич. *Сто русских философов. Библиограф. словарь.* Москва, 1995. С. 63–65.
2. Бойправ М.Д. М.Я. Грот : психологічні погляди та освітня діяльність : Монографія. Ніжин : НДПУ, 2002. 165 с.
3. Грот М.Я. Сновидіння як предмет наукового аналізу / Упорядник, автор вступної статті і коментарів М.Д. Бойправ. Ніжин : Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2009. 114 с.
4. Грот Н.Я. Основания экспериментальной психологии. *Вопросы философии и психологии.* 1895. № 30. С. 52.
5. Грот Н.Я. Жизненные задачи психологии. *Вестник НГУ. Серия : Психология.* Том 6, выпуск 1. 2012.
6. Грот Н.Я. Джордано Бруно и пантеизм. *Сочинения: в 4 т. Том 1* / ред. Мозговая Н.Г., Волков А.Г., авт. вступ. ст. Матюшко Б. К., указат. Туренко В.Э. Мелитополь : Издательский дом Мелитопольской городской типографии, 2013. С. 72–156.
7. Грот Н.Я. О душе в связи с современными учениями о силе. *Сочинения: в 4 т. Том 1* / ред. Мозговая Н.Г., Волков А.Г., авт. вступ. ст. Матюшко Б.К., указат. Туренко В. Э. Мелитополь : Издательский дом Мелитопольской городской типографии, 2013. С. 158–251.

8. Грот Н.Я. Значение чувства в познании и деятельности человека *Сочинения: в 4 т.* / ред. Мозговая Н.Г., Волков А.Г., авт. вступ. ст. Матюшко Б.К., указат. Туренко В. Э. Мелитополь : Издательский дом Мелитопольской городской типографии, 2013. С. 252–281.

9. Грот Н.Я. Основные моменты в развитии новой философии. *Сочинения: в 4 т.* Том 1 / ред. Мозговая Н.Г., Волков А.Г., авт. вступ. ст. Матюшко Б.К., указат. Туренко В.Э. Мелитополь : Издательский дом Мелитопольской городской типографии, 2013. С. 283–446.

10. Грот Н.Я. Сочинения в четырех томах. Том 1 / ред. Мозговая Н.Г., Волков А.Г., авт. вступ. ст. Матюшко Б.К., указат. Туренко В.Э. Мелитополь : Издательский дом Мелитопольской городской типографии, 2013.

11. Двойнин А.М. Кризис в психологии или внутри нас самих? *Вопросы психологии.* № 1. URL: [12. Ивановский В.Н. Очерк жизни и деятельности Н.Я. Грота. *Вопросы философии и психологии.* Т. 1\(51\). 1900. С. 47.](https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/45674422/%D0%94%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%BD_%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%B8%D1%81_%D0%B2_%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3.pdf?1463432284=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3D45674422.pdf&Expires=1615277668&Signature=eG-3cQ3gc-nU1OiBx3HUoI2BZokpi3gQQCAIq~71zW4N-q6uqDbeG7sK2UuUFRmtwHec-tqXAKAF0xhoKKEv7T2Ds22DU9mckoPIn5Q8IJEfd62fbuley611yB23tJIo3rGrALs5wRWximYgyrQSZaw1ZdNl6C5mPSXtU~E-s1Zc~CVQaYR8F8cDvDfqn5-90q16QAah~jzOxMaiMGVfHfSHioMx7hgP054FMDsEuswUtyEEGzYTYjvFh0U9sXQVh3aPk5CTDpBjdT-96Znqp7lzar1Nzrm~47fqUD92TkAMBaf0yDEHTyGesoWsvY~y~s8fcqBY4wr6s92EF5uvYw_&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA (дата звернення: 14.03.2021).</p></div><div data-bbox=)

13. Івакін О.А. Об'єктивність як неодмінний принцип пізнання. *Актуальні проблеми держави і права.* URL: <http://www.apdp.in.ua/v29/20.pdf> (дата звернення: 19.11.2021).

14. Корнилова Т.В., Смирнов С.Д. Методологические основы психологии. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 320 с.

15. Костригин А.А. Актуальность философско-психологического наследия В.А. Снегирева для современной психологии : диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук : 19.00.01. Ярославль, 2019. 210 с. URL: <http://www.ipras.ru/engine/documents/document13766.pdf> (дата звернення: 13.03.2021).

16. Кулябка П.С. Памяти Николая Яковлевича Грота. *Научное обозрение.* № 9. Одесса, 1899. С. 46–50.

17. Медяник В.Ю. Підприємницька, наукова та громадсько-політична діяльність М.Ф. Фон Дітмара (кінець XIX – початок XX ст.) : дис. на здоб. наук. ст. канд. іст. наук : 07.00.01. Дніпро, 2016. 254 с. URL: http://www.dnu.dp.ua/docs/ndc/dissertations/D08.051.14/dissertation_5847b591863af.pdf (дата звернення: 26.07.2021).

18. Нестеренко П.О. Психологічна концепція сновидінь М. Грота: історико-психологічний аналіз. *Габітус. Науковий журнал.* Випуск 24. Том 1. Видавничий дім «Гельветика». URL: http://habitus.od.ua/journals/2021/24-2021/part_1/22.pdf (дата звернення: 27.07.2021).

19. Папуча М.В. Проблемы психологии индивидуального развития. Ніжин : ПП Лисенко М.М., 2008. 384 с.

20. Прядкин С.Н. Две преждевременные смерти (В.Г. Васильевский и Н.Я. Грот). *Филологические записки.* Вып. 3-4. 1899. С. 1–13.

21. Роменец В.А. История психологии : XVII столетия. Эпоха просвещения. Київ : Либідь, 2006. 1000 с.

22. Флоренская Т. А. Диалог в практической психологии. Наука о душе. URL: http://www.biographicalcounselling.ru/biograficheskaya_rabota/library/library_to_read/Florenskaya_Dialog_v_prakticheskoy_psihologii.pdf (дата звернення: 14.03.2021).

23. Шебора А. Из юношеских лет Н.Я. Грота. *Николай Яковлевич Грот в очерках, воспоминаниях и письмах.* Санкт-Петербург, 1911. С. VII–XXV.

24. Шенрок В.И. Воспоминания о Н.Я. Гроде. *Исторический вестник.* Т. 77. № 9. 1899. С. 853–873.

25. Психологический словарь / под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. 2-е изд., испр. и доп. Москва : Политиздат, 1990. 494 с.

References:

1. Abramov A. I. (1995). *Grot Nikolay Yakovlevich. Sto russkikh filosofov. Bibliograf. slovar' [Grot Nikolay Yakovlevich. One Hundred Russian Philosophers. Bibliographer dictionary].* Sost. Sukhov. Moskva. [in Russian].

2. Boyprav M. D. (2002). *M. Hrot: psykhoholichni pohlyady ta osvityni diyal'nist': Monohrafiya [M. Grot: psychological views and educational activities: Monograph].* Nizhyn: NDU. [in Ukrainian].

3. Hrot M. (2009). *Snovydinnya yak predmet naukovoho analizu [Dreams as a subject of scientific analysis].* Uporyadnyk, avtor vstupnoyi statti i komentariv M.D. Boyprav. Vydavnytstvo NDU im. M. Hoholya. [in Russian].

4. Grot N. (1895). *Osnovaniya eksperimental'noy psikhologii [Foundations of experimental psychology].* *Voprosy filosofii i psikhologii (30).* [in Russian].

5. Grot N. (2012). Zhiznennyye zadachi psikhologii [Life tasks of psychology]. *Vesnik NGU. Seriya: Psikhologiya. Tom 6, vypusk 1*. [in Russian].
6. Grot N. (2013). Dzhordano Bruno i panteizm [Giordano Bruno and pantheism]. *Sochineniya: v 4 t. Tom 1*. Red. Mozgovaya N. G., & Volkov A. G., avt. vstup. st. Matyushko B. K., ukazat. Turenko V. E. Melitopol': Izdatel'skiy dom Melitopol'skoy gorodskoy tipografii. [in Russian].
7. Grot N. (2013) O dushe v svyazi s sovremennymi ucheniyami o sile [On the soul in connection with modern teachings about strength]. *Sochineniya: v 4 t. Tom 1*. Red. Mozgovaya N. G., & Volkov A. G., avt. vstup. st. Matyushko B. K., ukazat. Turenko V. E. Melitopol': Izdatel'skiy dom Melitopol'skoy gorodskoy tipografii. [in Russian].
8. Grot N. (2013). Znachenіye chuvstva v poznaniі i deyatel'nosti cheloveka [he meaning of feeling in knowledge and human activity]. *Sochineniya: v 4 t. Tom 1*. Red. Mozgovaya N. G., & Volkov A. G., avt. vstup. st. Matyushko B. K., ukazat. Turenko V. E. Melitopol': Izdatel'skiy dom Melitopol'skoy gorodskoy tipografii. [in Russian].
9. Grot N. (2013). Osnovnyye momenty v razvitiі novoy filosofii [Main moments in the development of new philosophy]. *Sochineniya: v 4 t. Tom 1*. Red. Mozgovaya N. G., & Volkov A. G., avt. vstup. st. Matyushko B. K., ukazat. Turenko V. E. Melitopol': Izdatel'skiy dom Melitopol'skoy gorodskoy tipografii. [in Russian].
10. Grot N. (2013). *Sochineniya v chetyrekh tomakh. Tom 1 [Works in four volumes. Volume 1]*. Red. Mozgovaya N.G., Volkov A.G., avt. vstup. st. Matyushko B.K., ukazat. Turenko V.E. / N. YA. Grot, Melitopol': Izdatel'skiy dom Melitopol'skoy gorodskoy tipografii. [in Russian].
11. Dvoynin A. M. *Krizis v psikhologii ili vnutri nas samikh? [Crisis in psychology or within ourselves?]* / Voprosy psikhologii. №1. Retrieved from https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/45674422/%D0%94%D0%B2%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%BD_%D0%9A%D1%80%D0%B8%D0%B7%D0%B8%D1%81_%D0%B2_%D0%BF%D1%81%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3.pdf?1463432284=&response-content-disposition=inline%3B+filename%3D45674422.pdf&Expires=1615277668&Signature=eG-3cQ3gc-nU1OiBx3HUoI2BZokpi3gQQCAIg~71zW4N-q6uqD-beG7sK2UuUFRmtwHec-tqXAKAF0xhoKKEv7T2Ds22DU9mckoPIn5Q8IJEfd62fbuley611yB23tJIo3rGrALs5wRWximYgyrQSZaw1ZdN16C5mPSXtU~E-s1Zc~CVQaYR8F8cDVDfqn5-90q16QA-ah~jzOxMaiMGVfHfSHioMx7hgP054FMDsEuswUtyEEGzYTYjvFh0U9sXQVh3aPk5CTDpB-jdT-96ZNqp71zar1Nzrm~47fqUD92TkAMBaf0yDEHTyGesowsvY~y~s8fcqBY4wr6s92EF5uvYw_&Key-Pair-Id=APKAJLOHF5GGSLRBV4ZA [in Russian].
12. Ivanovskiy V. N. (1900). Ocherk zhizni i deyatel'nosti N.YA. Grota [Essay on the life and work of N.Ya. Grot]. *Voprosy filosofii i psikhologii. T. 1 (51)*. [in Russian].
13. Ivakin O. A. Ob'yektyvnist' yak neodminnyy pryntsyp piznannya [Objectivity as an indispensable principle of cognition]. *Aktual'ni problemy derzhavy i prava*. (n.d.). *apdp.in.ua*. Retrieved from <http://www.apdp.in.ua/v29/20.pdf> [in Ukrainian].
14. Kornilova T. V., & Smirnov S. D. (2008). Metodologicheskiye osnovy psikhologii [Methodological foundations of psychology]. SPb.: Piter. [in Russian].
15. Kostrigin A. A. (2019). *Aktual'nost' filosofsko-psikhologicheskogo naslediya V.A. Snegireva dlya sovremennoy psikhologii [The relevance of the philosophical and psychological heritage of V.A. Snegireva for modern psychology]*: dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni kandidata psikhologicheskikh nauk. Candidate's thesis. Yaroslavl'. (n.d.). *ipras.ru*. Retrieved from <http://www.ipras.ru/engine/documents/document13766.pdf> [in Russian].
16. Kulyabka P. S. (1899). Pamyati Nikolaya Yakovlevicha Grota [In memory of Nikolai Yakovlevich Grot]. *Nauchnoye obozreniye. №9*. Odessa. [in Russian].
17. Medyanik V. (2016). Pidpryyemnyts'ka, naukova ta hromads'ko-politychna diyal'nist' M.F. Fon Ditmara (kinets' XIX – pochatok XX st.) [Entrepreneurial, scientific and socio-political activity MF Von Dietmar (late XIX – early XX century.)]. Dysertatsiya na zdobuttya naukovoho stupenya kandydata istorychnykh nauk. Candidate's thesis. (n.d.). *dnu.dp.ua*. Retrieved from http://www.dnu.dp.ua/docs/ndc/dissertations/D08.051.14/dissertation_5847b591863af.pdf [in Ukrainian].
18. Nesterenko P. O. (2021). Psykholohichna kontseptsiya snovydin' M. Hrota: istoryko-psykholohichnyy analiz [Psychological concept of dreams M. Grotto: historical and psychological analysis]. *Habitus. Naukovyy zhurnal. Vypusk 24. Tom 1. Vydavnychyy dim «Hel'vetyka»*. (n.d.). *habitus.od.ua*. Retrieved from http://habitus.od.ua/journals/2021/24-2021/part_1/22.pdf [in Ukrainian].
19. Papucha M. V. (2008). Problemy psykholohiyi osobystisnoho rozvytku [Problems of psychology of personal development]. Nizhyn: PP Lysenko M.M. [in Ukrainian].
20. Pryadkin S. N. (1899). Dve prezhdevremennyye smerti (V.G. Vasil'yevskiy i N.YA. Grot) [Two premature deaths (V.G. Vasilievsky & N.Ya. Grot)]. *Filol.zapiski. Vyp. 3-4*. [in Russian].
21. Romenets' V. A. (2006). Istoryiya psykholohiyi: XVII stolittya. Epokha prosvitnytstva [History of psychology: XVII century. Epoch of enlightenment]. Kyiv: Lybid'. [in Ukrainian].
22. Florenskaya T. A. Dialog v prakticheskoy psikhologii. Nauka o dushe [Dialogue in practical psychology. Science of the soul]. (n.d.). *biographicalcounselling.ru*. Retrieved from http://www.biographicalcounselling.ru/biograficheskaya_rabota/library/library_to_read/Florenskaya_Dialog_v_prakticheskoy_psihologii.pdf [in Russian].

23. Shebora A. (1911). Iz yunosheskikh let N.Ya. Grota [From the youthful years of N. Ya. Grot], *Nikolay Yakovlevich Grot v ocherkakh, vospominaniyakh i pis'makh*. Sankt-Peterburg., 1911. С. VII–XXV. [in Russian].
24. Shenrok V. I. (1899). Vospominaniya o N.Ya. Grote [Memories of N. Ya. Grot], *Istoricheskiy vestnik*. T. 77. № 9. [in Russian].
25. *Psikhologicheskiy slovar'* [Psychological Dictionary]. Pod obshch. red. A.V. Petrovskogo, & M.G. Yaroshevskogo. (1900). 2-ye izd., ispr. i dop. Moskva: Politizdat. [in Russian].